

ARAPGİR GÜMRÜKCÜ OSMAN PAŞA CAMİİ HAKKINDA

Dr.Abdüselâm ULUÇAM

1 981 Temmuzunda, Üniversitemizin bir araştırma ekibiyle gittiğimiz Arapgir'de, mimarî eserleri yakından tanıma fırsatını bulduk (1). Bilhassa Eski Arapgir'deki (2) çoğu harap olmuş yapılar dikkatimizi çekti. Bunlardan Selçuklu döneminden kaldığı belirtilen Ulu Câmî ile Hankâh etrafında yayınlanmıştır (3). Tarihleri gibi, mimarî durumları da çözüm bekleyen Cafer Paşa (Hasan Paşa), Molla Eyûb ve Ters Minareli (Yeni Cami) Câmîlerle, yıkık han ve hamamlar ciddi bir araştırma istemektedir. Bu yazımızda Osmanlı döneminde yapılan ve diğer yapılara göre daha iyi durumda olan Gümrükcü Osman Paşa Camii üzerinde durmak istiyoruz.

Câmî gibi, burada mahalleye de adını veren Gümrükcü Osman Paşa Arapgir'de doğmuştur. Söylentilere göre, çocukluğunda câmîin bulunduğu yerde koyun otlatırken bir kadının hakaretine maruz kalmış, büyüdüğünde burada bir câmî yaptırmayı aklına koyarak (4) İstanbul'a gitmiştir. Önce saray da kapıcıbaşı ve kasapbaşı; 1807'de arpa emini, 1810'da gümrük emini olmuştur. 1820 yılında mühimmat nâzırlığı, daha sonra vezirlik payesi ile Kars Mutasarrıflığına getirilmiştir. Paşa ünvanını da alarak Bozok, Kayseri ve Karahisar Mutasarrıflıklarında bulunan Osman Paşa, 1828'den sonra Boğaz Muhafızlığı yapmıştır. 1838 yılında ölen Gümrükcü Osman Paşa, Haydarpaşa'ya defnedilmiştir (5).

Osman Paşa Mahallesi'nde, meyilli bir arazide yapılan câmî, iki Gözde-

resi'ni birleştiren tepeccğin kuzey yamacında bulunmaktadır. Bugün tamamen ağaçlar arasında kalan yapı, yeni Arapgir'den gelen yolun bitişiğinde,

(1) Doç.Dr.Muhan BALİ başkanlığındaki araştırma ekibimize yakın ilgi gösteren Arapgirli'ler'e, ölçülerin alınmasında yardımı olan Mehmet KARAOSMANOĞLU'na teşekkür ederim,

(2) Arapgir, Bizans kaynaklarında Arabkares; Ermeni dilinde Arapker; Arabca ve Osmanlıca metinlerde (عربكيسر) olarak geçmektedir. "Arap, gir!" ünleminden çıktığı hikâye edilen bu ad, dilimizde Arabgir, Arabkir, Arapgir ve Arapkir şeklinde yazılıp okunmaktadır B.Darkot, "Arapkir" mad., İ.A.T (1978, s.553; F.Yücel, Arapgir Tarihi, Arapgir, 1967, s.30-31; Salname-i Vilâyet-i Ma'muratül Aziz, 1325, s.184.

Eski bir yerleşme yeri olan Arapgir XI.yy.da Selçuklularla Türk idaresine geçmiş, Osmanlı Döneminde Diyarbakır ve Elâzığ'a bağlı sancak merkezi olarak kalmıştır. 1183 (1774) yılından sonra, bağ ve bahçelik olan bugünkü (Yeni) Arapgir'e göçler başlayınca kısa zamanda Eski Arapgir önemini kaybetmiş, I.Dünya Savaşı'ndan sonra tamamen terkedilmiştir. Bu yüzden yapıların çoğu harap olmuştur. Daha geniş bilgi için bkz., F. Yücel, a.g.e., s.35-48; Ma'muratül Aziz Salnamesi, 1307, s.82, 1312, s.210-212, 1325, s.183-185; B.Darkot.ag.yerde, s.553.

(3) R.H.Ünal, "Arapgir'de Osmanlı Öncesi Devirden Bilinmeyen İki Anıt", Araştırma Dergisi, (Atatürk Üniversitesi Edeb.Fak.). IV, Erzurum, 1972, s.57-61. Ayrıca, A.Altun, "Konya Bulgür Tekkesi", Sanat Tarihi Yıllığı, IV, İstanbul, 1971.s.56'da câmîin plânı bulunmaktadır.

(4) A.Bölükbaşı, Arapgir'de Türk Eserleri, İstanbul, 1974,s.19 (İ.Ü.Edeb.Fak. Basılmamış Lisans Tezi).

(5) M.Süreyya, Sicilli Osmanî, Yahud...III, İstanbul, 1311, s.444-445.

Aşık Sultan Mezarlığı'dan bakıldığında güzel bir görünüm arz etmektedir (Res.1).

Kitâbe ve vakıf kayıtlarına göre (6) 1234-1239 H (1818-1824) yıllarında yapılan tek kubbeli câmi geniş bir avlu içinde yer almaktadır. Avluya yan duvarlarıyla birlikte 10.5 m. uzunluğunda bir cephe oluşturan taçkapıyla girilmektedir (Res.4). Muntazam kesme taştan örülen taçkapı silmelere yaslanan sivri bir kemerle çevrilmiştir. Daha alçak ve basık olan kapı kemeri üzerinde mermer kitâbe mevcuttur. Üst kısmında, ayrı bir çerçeve içinde Sultan II.Mahmud'un tuğrasının da bulunduğu kitâbede:

قال الله تعالى حافظوا على الصلوات والصلوة الوسطى
وقوموا لله قانتين (7) صدق الله العزيز الرحيم

1239 (1823-4) tarihi okunmaktadır. (Res.5). Daha önce avlunun içinde bulunan (8) ve Osman Paşa'nın annesine ait olan çeşmenin kitâbesi, 1966 tamirinde taçkapının kuzeyindeki duvara alınmıştır. 1209 (1794) tarihli kitâbede "Dergâh-ı Alt kapıcıbaşılarından Osman Ağa'nın validesi Ümmü Gülsüm Hatun'un hayratıdır. Sene 1209." yazılıdır. (Res.5). Taçkapıya eklenen avlu duvarı da 1966 tamirinde yapılmıştır. Taçkapı câminin ana ekserine göre orta değil, sağ tarafta inşa edilmiştir. Avlunun kuzeybatısında câmiye bitişik evler bulunmaktadır.

İçten 10x10 m. ölçüsünde kare bir plâna sahip olan câmi, dışardan düz payandalarla desteklenmiştir. (Plan I). Tamamı kesme taştan yapılan caminin dört köşesindeki payandalar, daha büyük duvarları destekleyenler ise daha dar tutulmuştur. Bu payandaların dışında, güney ve doğu duvarlarını kuşatan ve kademeler halinde daralıp câmi önünde sonuçlanan destek duvarları yer almaktadır. Kubbe kasnağı da, alt mimariye uygun olarak köşeli 16 küçük payanda ile çevrilmiştir (Res.2-3). Caminin 1,5 m. kalınlığındaki ana duvarları orta kısımlarından yükseltilerek çift meyilli alınlık şeklinde değerlendirilmiş, üstleri kubbe ile birlikte kur-

şunla kapatılmıştır. Kubbe kasnağı yuvarlak olmayıp köşeleri payandalara yaslanmak üzere 16 kenarlıdır.

Caminin kuzey cephesi boyunca uzanan ahşaptan yapılmış bir son cemaat yeri mevcuttur. Tamamı zeminden yüksek tutulan son cemaat yerine oval biçimli ve alçak basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Dört köşeli ahşap sütunların taşıdığı sivri kemerler üzerine oturan düz tavan, çinko kaplı meyilli çatı ile örtülmüştür. 8 bölümlü tavan, baklavalarından oluşan altıgen yazılarıyla süslenmiştir (Res.8). Kırmızı, beyaz renklerle boyanan kemerler iki renkli taş kemerlere benzetilmiştir. En altta, dıştan çakılan çitalarla sağlanmış bir korkuluk kısmı bulunmaktadır.

Son cemaat yerinin kuzey batısından yine ahşap bir merdivenle üst kat (paşa) mahfiline çıkılmaktadır. Güneydoğu köşesinde ise minare kapısı yer almaktadır.

Harime son cemaat yerinden bir kapıyla girilmektedir. Kapının üstü kademeli kemerlerle çevrilmiştir. Caminin esas inşa kitâbesi bu kemer içinde bulunmaktadır. Siyah zemin üzerine yaldızla yazılmış 6 beyit halindeki kitâbede:

(6) Gümrükcü Osman Paşa Camii'ne vakfedilen Kur'an-ı Kerimlerden birinin vakıf kaydında;

اشبه كلام قديم وفرقان حكيم حبه الله تعالى وطلبنا لمرضاته
الكريم عربكردنه انشا واحياسنه موفق اولديغيمز جامع
شريفه وقف ومحل آخره ككتورلمك شرطيله وضع
اوتمشدر قرائت وتلاوت ايدن اخوان ختم قرآن عقيبنده
واوفى الاون سابقا استانه عامره كمركى امينى عثمان
آغايى دارين سلامتى دعاسندن فراموش ايتيمه لرفى سنة

۲۳۴

tarihi mevcuttur. (Res.16). Yine câmin pirinçten yapılmış dört vakıf şamdani üzerindeki kitâbelerde 1212 (H) tarihi okunmaktadır. Muhtemelen cami inşaatından önce sipariş edilmişlerdir. (Res.17). Ma'muratiil Aziz Salnamesi, 1325, s.183 de: "... ve eski şehrin Osman Paşa Mahallesinde olan cami 1165 tarihinde Gümrükcü Osman Paşa tarafından,..... yaptırılmışlardır." şeklinde geçmektedir. Herhalde baskı hatasıyla tarihi yanlış yazılmış olmalıdır.

(7) Bakara Suresi, Ayet: 238.

وزير اكرمی سلطان محمود كرمكارك
 كه اونش شهرقی عثمان پاشای كچل ارا
 مشار بالیبیان اولمشدی بین الرجال اول ظات
 خدا قلدی او دم هم رتبه ئنه قبه حضرا
 وزارتله حكاه اولمزدن اول فكر اینه مش اول
 رضای حتی تحسیل ایتمكه بر خیر مستنا
 بو یوزدن حق موفق ایلیوب یابدی عربكیره
 رنی بو جامع النوری خدا اجرین ایده اعطا
 درودن جامعك بر نور قیندقجه قنادیل
 منور ایسون قلمن جناب حضرت مولانا
 فریدا جوهرن تاریخ احیا ایلدی خیرك
 عربكیره ایلوب عثمان پاشا جامع انشا
 okunmaktadır.(Res.9).

Harim kapısı ve girişten sonra, ikinci bir son cemaat yeri niteliğindeki mahfil gelmektedir. Ahşaptan yapılmış 2 katlı mahfilin birinci katına sağ taraftan basit bir merdivenle çıkılmaktadır. Başlıksız yuvarlak ahşap sütunların taşıdığı tavan, aynı zamanda üstteki paşa mahfilinin tabanını oluşturmaktadır. Giriş hizasına gelecek şekilde dışa taşan yarım yuvarlak balkon, baklava motifi meydana getiren korkuluk şebekeleri ile çevrilmiştir (Res.10). Kare mekânın tamamını örten yüksek kasnaklı kubbe pandantif ve duvarlar üzerine oturmaktadır. Kubbe kasnağında 4 pencere açılmıştır. Bunlardan başka mekân, alttan, yanlarda üçer; kible ve giriş duvarlarında ikişer pencere ile aydınlatılmıştır. Aynı hizaya gelen üstteki küçük pencereler yuvarlak kemerli ve vitray şeklinde renksiz camlarla süslenmiştir. (Res.11).

Kubbe içinde ve mahfilde zengin kalemişi süslemeler mevcuttur. Kırmızı, sarı ve yeşil renklerin hakim olduğu gül demetleri, bahar dalları yanında, daha çok mahalli özellik gösteren yaprak ve çizgi motifleri işlenmiştir. Harimin kible duvarına yakın olan kısmı minber ayağına kadar zeminden 15 cm. daha yüksek tutulmuştur. İç mekân çok sayıda kandille donatılmıştır. Ayrıca duvarlarda yuvarlak levhalar içinde yazı örnekleri mevcuttur.

Kible duvarına oyulmuş yuvarlak plânlı mihrap, dilimli sivri bir kemerle kuşatılmıştır. Kemer mihrap içinde kıvrılarak dış çerçeve sonuna kadar uzanan alçıdan yatay bir şeride yaslanmaktadır. Yatay şeritte zencirek, kemer içinde yarım daire; iç kuşakta tek sıra mukarnas hücreleri, en üstteki geniş kuşakta ise kesişen daire motiflerinden oluşan geometrik süslemeler yer almaktadır. Kemer alınlığında boya ile yazılmış küft besmele, aynı hizadaki geniş kuşakta barok üslûpla işlenmiş ajurlu 2 rozet mevcuttur (Res.12). Mihrap içinde ve kemer ayaklarında kandiller sarkmıştır. En üstte kemer süsü verilmiş yarım daire içinde topuzlu bir mâdeni halka mevcuttur. Tüm mihrap sonradan yağlı boya ile boyanarak çirkinleştirilmiştir.

Mermer cinsi bir taştan yapılan minber, klâsik Osmanlı minberleri tarzındadır. Kademeli silmeli, 3 gözlü süpürgelik kaş kemerlidir. Kemerlerle üst çerçeve arasında kalan aynalık, bitki ve geometrik örneklerle süslenmiştir. Kapı söveleri burmalı sütuncelerle hafifletilmiş, dış yüzleri bitki motifleri, üst kısımları birer Mührü Süleyman'la bezenmiştir. Sövelerle yuvarlak kemerli taç kısmı alemlerle sonuçlanmaktadır. (Res.13). Kemer içine yerleştirilen kitâbede, üstte tek ; altta 2 satır halinde bozuk bir sülûsle (8)

سلام علیکم بما صبرتم فعمه عقبی الدار(9)
 شفیع الخلق فی الحشر محمد صاحب المنبر
 سنة ۱۲۳۸ ثقفه عبد الغنی

yazılıdır. Mermer korkuluk şebekesi, sekizgenlerin kesişmesinden meydana gelen geometrik bir kompozisyon oluşturmaktadır. Sepet başlıklı sekizgen sütuncelere oturan kaş kemerli şerefe kısmı, yine mermer bir külâhla sonuçlanmaktadır.

Câminin güneydoğu köşesinde yer alan ahşap vaiz kürsüsü başlıbaşına

(8) A.Bölükbaşı, a.g.e., s.20.

(9) Ra'd Suresi, Ayet: 24.

bir değer taşımaktadır (10). Dört ayak üzerine oturan ve ön kısmına doğru genişleyip en üstte korkuluk şebekeleriyle çevrilen kürsünün taçlı bir arkılığı mevcuttur. Korkuluk kısmı önde burmalı sütun ve konsollarla süslenmiştir. (Res.14). Şebekeler ve tabla tamamen geçme tekniğiyle yapılmıştır.

Son cemaat yerinin güneydoğu köşesinden girilen ve câminin aynı yönündeki payandasına bitişen kare kaideli zarif minare, papuçluktan sonra 16 köşeli olarak yükselmektedir. Şerefe altı pirizmatik üçgenlerle genişletilmiş, korkuluk levhaları süslemesiz bırakılmıştır. Gövde ile aynı özellikte olan petek kısmı, yüksek ve konik bir külâhla sonuçlanmaktadır (Res.1).

XIX.yy.ın ilk yarısında yapılan petek kubbeli Osmanlı Camilerinin taşrada güzel bir örneğini oluşturan Gümrükcü Osman Paşa Camii, Arapgir'deki diğer yapılara göre günümüze daha sağlam bir şekilde gelebilmiştir. Ayrıca Yeni Arapgir'deki Mir-i Liva Ahmed Paşa ve Çobanlı Camileri dahil, ilçenin en gösterişli yapısı durumundadır.

Dış görünüşüyle, ilk bakışta bir kiliseyi hatırlatan câminin, batılılaşma dönemi mimarî anlayışıyla veya azınlık mimarları tarafından yapıldığı aklı gelmektedir. Bu kanaate götüren en büyük özellik, binanın köşelerindeki daralmadan ve kademelenmeden kubbe kasnağına kadar yükselen payandaları olmaktadır. Ancak, yapı alanının meyilli oluşu, bu payandaların bir mimarî akım ve anlayışın ifadesinden çok, statik yapı ihtiyacından kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Bunun yanında, duvarlardan örtü sistemine geçiş gizlenememiş, beden duvarları alınlık şeklinde bitirilmiştir. Plan olarak apsis şeklinde dışarı taşkın mihrabı dışında, 1779 tarihli Gülşehir Karavezir Camii'ne benzerse de, (Plan.II). Karavezir Camii'nin payandaları kademeli olarak daralıp piramidal yükselişe uyum sağlamaktadır (11). (Res.18). Sultan II. Mahmud döneminin yaygın mimarî usulübu olan ampir özellik, aynı tarihlerde yapılan Gümrükcü Osman Paşa Camii'nin ince uzun minaresinde kendini gösterir. Fakat yapı, genelde kütleli mi-

marî formunu korumuştur.

Türk mimarisinin en belirgin unsuru olan sivri kemer, bu câminin yalnız taçkapısı ile mihrabında kullanılmıştır. Mimberde kaş, tüm pencerelerde yuvarlak kemer tercih edilmiştir. Ahşap son cemaat yeri, dışarıdan merdivenle çıkılan ikinci kat (paşa) mahfili ile iç mi-marideki sadeliği bozmayan kalemişi süslemeleri, câminin başlıca özelliklerindedir. Mihrabtaki sembolik halka ve küre motifleri ise daha yabancı ve garip görünmektedir. Minber kitabesindeki "Abdülğani" ke-te-be imzasından başka usta adından bahsedilmemiştir.

Gümrükcü Osman Paşa Camii'nin, Batılılaşma dönemindeki yaygın mimarî usulüplardan az etkilenmiş, tek kubbeli Osmanlı câmileri tipinde yapılmış başarılı bir örnek olduğunu söyleyebiliriz. 1939 depreminde duvarları çatlayan câmi bakım ve tamire muhtaç durumdadır.

BİBLİYOGRAFYA:

Bölükbaşı,Avni: Arapgir'de Türk Eserleri, İstanbul, 1974 (İ.Ü.Edebiyat Fak. Basılmamış Lisans tezi).

Darkot,Besim : "Arapgir" mad. İslâm Ans., I (1978), s. 553-554.

Evliya Çelebi: Seyahatname, III. İstanbul, 1974 (Üçdal Neşr.), s.861-862.

Karatekin,Gülten: Malatya'nın Arapgir, Darende, Hekimhan Kasabalarıyla Fethiye Köyündeki Eserler, İstanbul, 1970 (İ.Ü.Edebiyat Fak. basılmamış lisans tezi).

Mehmed Süreyya : Sicilli Osmanî, Yahud Tezkere-i Meşâhir-i Osmaniye, III, İstanbul, 1311, s.444-445.

Öztuna, Yılmaz: Büyük Türkiye Tarihi, XII, İstanbul, 1979, s.257.

Ünal, Rahmi Hüseyin: "Arapgir'de Osmanlı Öncesi Devirden Bilinmeyen İki Anıt" Araştırma Dergisi (Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fak.), IV, Erzurum, 1972, s.57-61

(10) Arapgir'in Eski Belediye Başkanlarından Necdet GÖMÜÇ, incelememiz sırasında, bu kürsünün aslında Cafer Paşa Camii'ne ait olduğunu ve oradan getirildiğini belirtmiştir.

(11) Bks.,M.Sözen (ve gurubu).Türk Mimarisi'nin Gelişimi ve Mimar Sinan, İstanbul, 1975, s.298-299.

Yırık, Hüseyin: "Arapgir'de Turizm"
Salkım Dergisi, XIV, Arapgir, 1972, s.3-7.

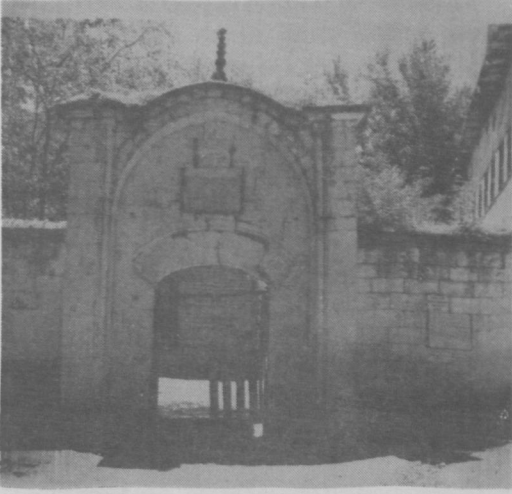
Yücel, Fikri: Arapgir Tarihi, Arap-
gir,

1 - a) Arapgir, Gümrükcü Osman Paşa Camii.

2 - Caminin üst yapısı ve örtü sistemi.

4 - Taçkapı.

5 - Taçkapı Kitabesi.

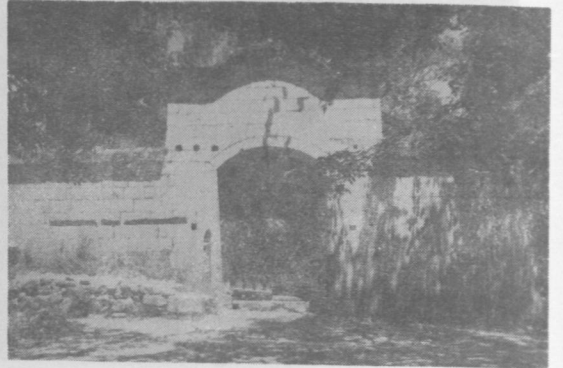

6 - Taçkapı ve Osman Paşa'nın annesine ait çeşme kitabesi.

3 - Caminin örtü sistemi, detay.

7 - Taçkapı'nın arkadan görünüşü.

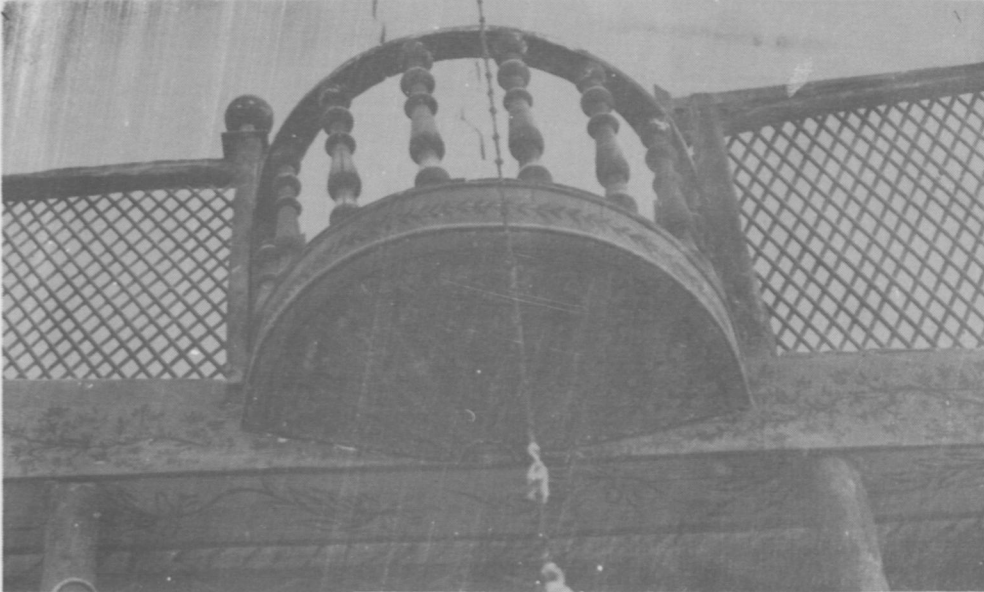

8- Caminin son cemaat mahalli

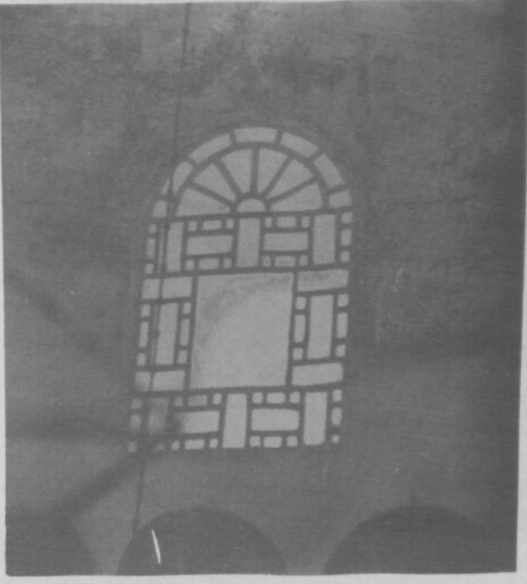
9 - Cami giriş kapısı üstündeki inşaa kitabesi.

10 - Paşa mahfili, detay.

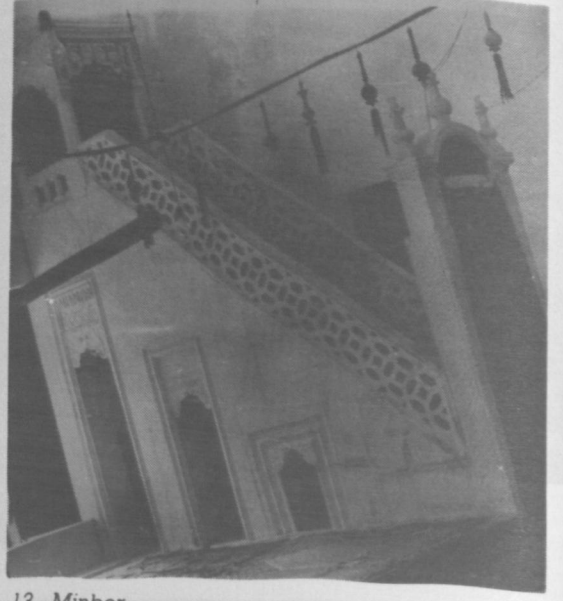

لا أعوذ برب الناس ملك الناس إله الناس
 من شر الوسواس الخناس الذي يوسوس
 في صدور الناس من الجنة والناس

استبوا كل انبياء ورفاقكم
 وطلبوا لرضاكم الذي
 في اول الدنيا جلع
 كوزمك شمس
 وتلاوت لادن اخوان
 افقوا لانها التنازل
 كرمي كرمي
 دارت من وامن
 في عمارتكم

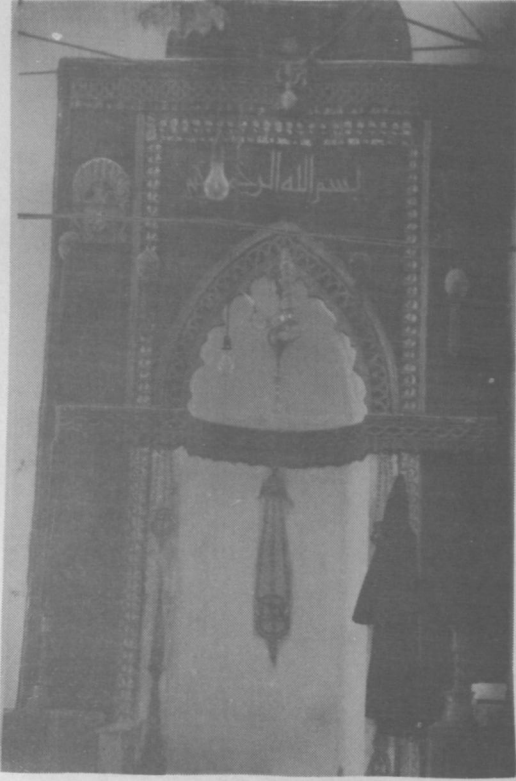

11 - Harim, üst pencerelerden biri.

13 - Minber.

12 - Mihrab.

14 - Minberdeki kitabe.

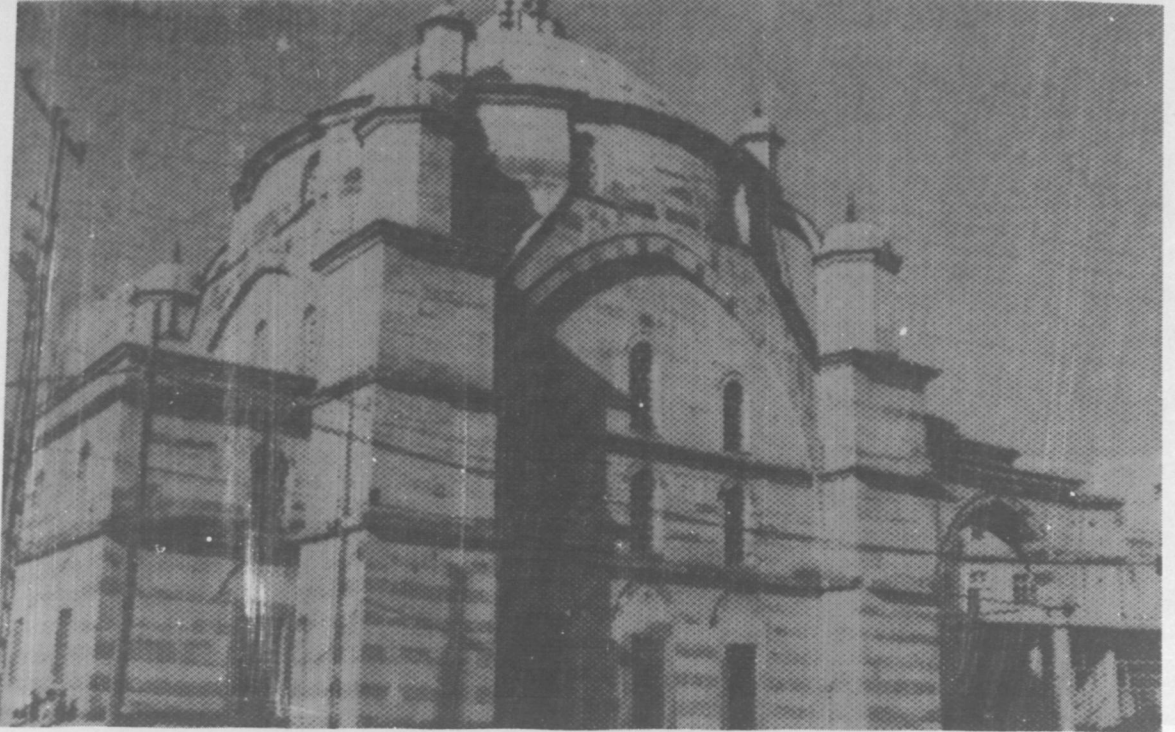

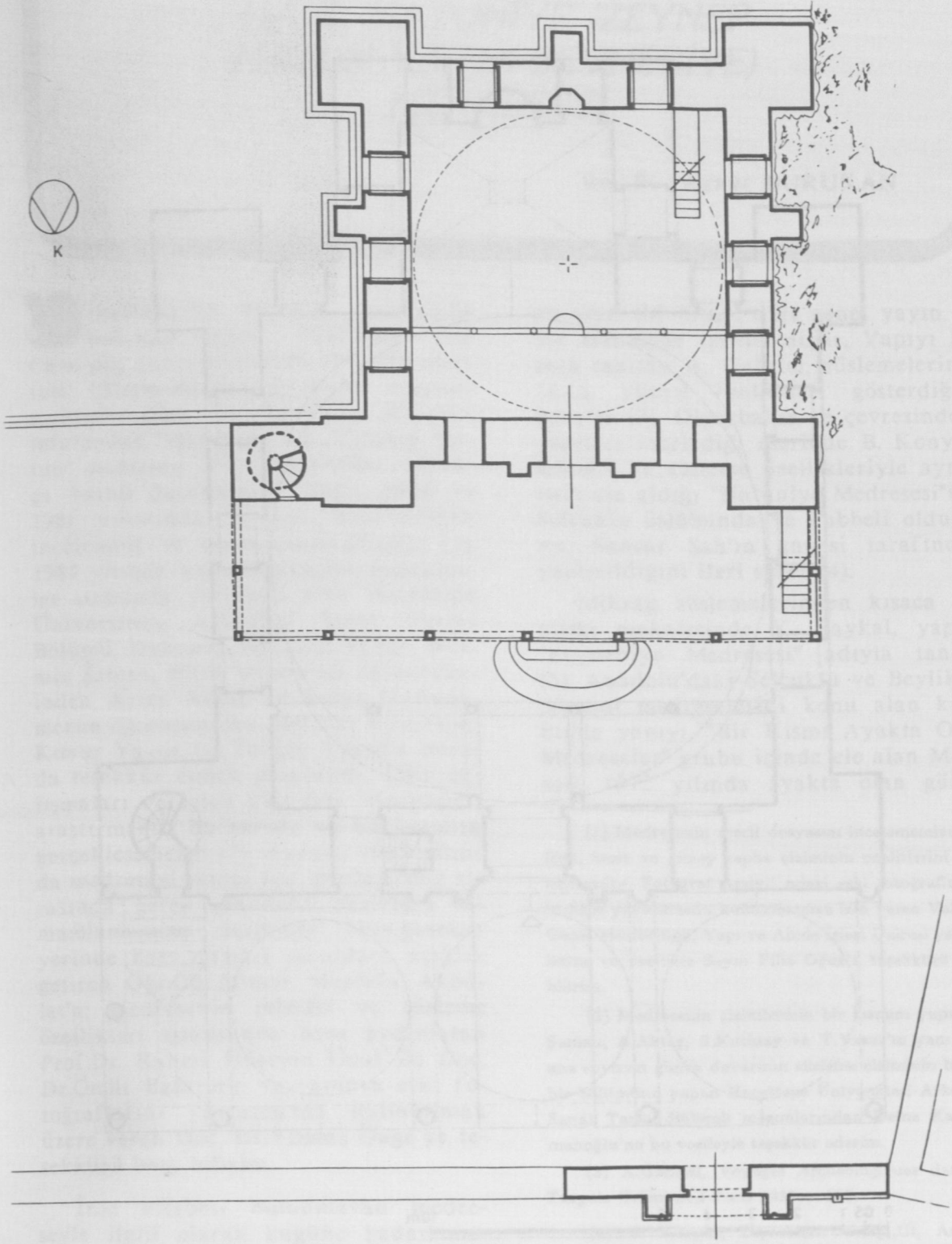
15 - Vaiz kürsüsü.

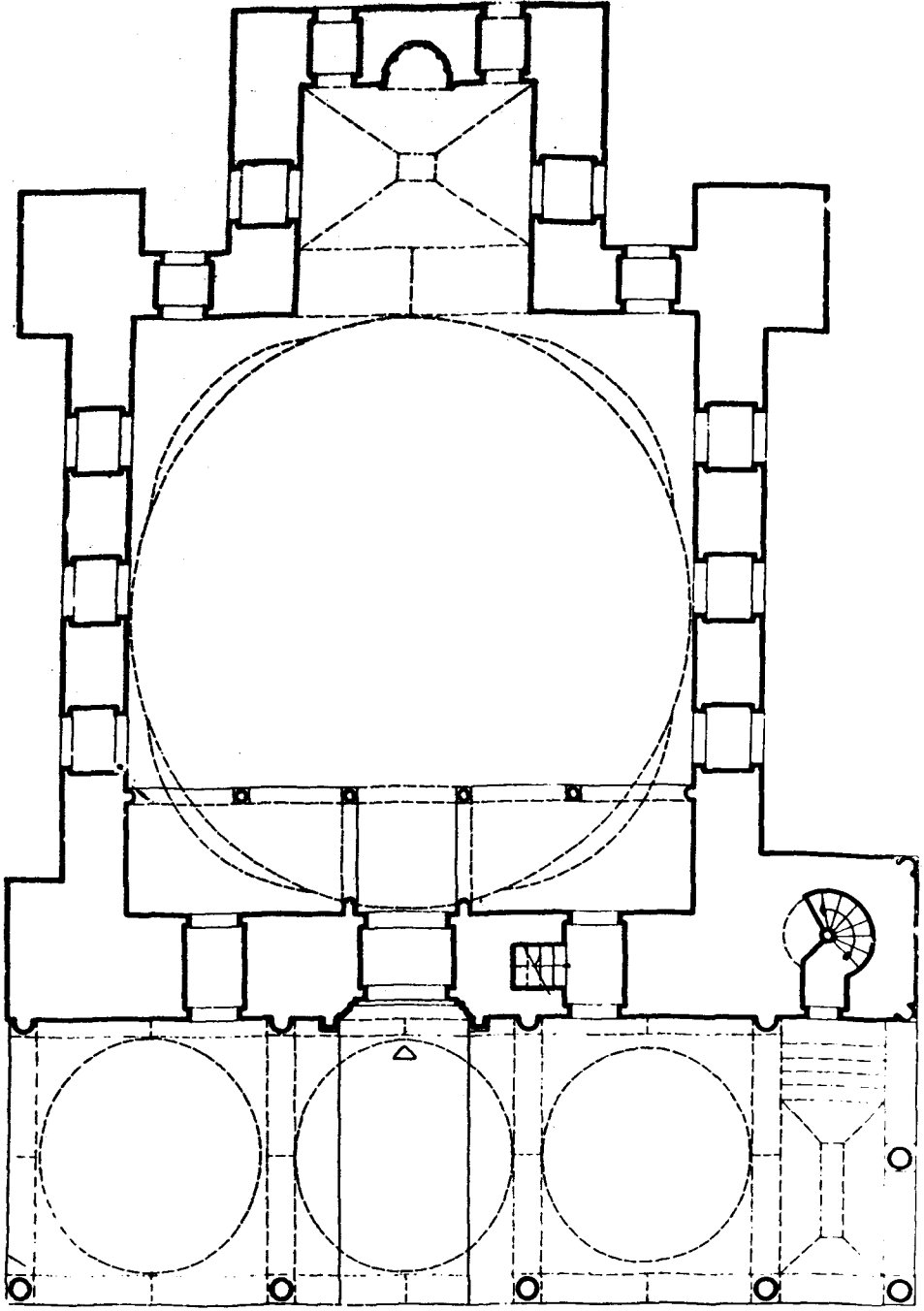
17 - Vakıf şamdanlarından birinin ayağındaki tarih kitabesi.

18 - Gülşehir, Karavezir Camii (M.Sözen'den).

1 - Arapgir, Gümrükcü Osman Paşa Camii planı.

0 0.5 1 2 3 4 5 10m

II - Gülşehir, Karavezir Camii planı (M.Sözen'den).